

ПСИХОЛОГО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО СУДДІ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ

МАРЧАК Віталій Ярославович - доктор юридичних наук, доцент, суддя Апеляційного суду Чернівецької області

В статті аналізуються психолого-правові особливості діяльності слідственного судді при предоставленні разрешення на проведение гласных следственных (розыскных) действий согласно нового уголовного процессуального законодательства Украины. Исследуется психологическая профиограмма следственного судьи. Подчеркивается значение и эффективность судебного контроля для повышения качества работы правоохранительных органов.

Ключові слова: судовий контроль, досудове розслідування, професіограма слідчого судді, психологічні особливості діяльності слідчого судді.

Постановка проблеми

Новітнім Кримінальним процесуальним кодексом України введено поняття слідчого судді, який здійснює судовий контроль за досудовим розслідуванням. Ця новела поставила перед наукою та практикою питання з'ясування психологічних та правових особливостей діяльності слідчого судді. Дослідження цієї проблеми, встановлення переваг та недоліків такої діяльності буде сприяти внесенню змін у чинне законодавство з метою його вдосконалення та покращення судового захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був

притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Ступінь наукової розробки проблеми

У юридичній літературі деякі питання проблеми «судового контролю» взагалі вже досліджувалися багатьма вченими, зокрема: В. Ф. Бойком, Ю. М. Грошевим, Н. А. Дроздович, А. Я. Дубінським, В. С. Зеленецьким, Н. І. Клименко, О. Ф. Коні, В. О. Коноваловою, М. В. Костицьким, В. Т. Маляренком, М. М. Михеєнком, М. А. Погорецьким, Б. М. Пошвою, М. І. Сірим, В. Ю. Шепітьком та ін. Проте, суб'єкти здійснення судового контролю – слідчі судді, введені законодавцем в ході реформування судочинства та особливість їхньої діяльності щодо захисту прав людини – майже не досліджувалися вченими.

Мета статті зумовлена необхідністю дослідження психологічних та правових особливостей діяльності слідчих суддів для підвищення ефективності кримінального судочинства та захисту прав людини.

Виклад основного матеріалу

Кримінальне судочинство України забезпечує конституційну гарантію прав і свобод громадянина шляхом впроваджен-

ня самостійного кримінально-процесуального інституту судового контролю за діями і рішеннями органу досудового розслідування та прокурора, що обмежують конституційні права і свободи громадян. Судовий контроль у кримінальному провадженні забезпечує: а) конституційну функцію реалізації повноважень судової влади; б) вагому процесуальну гарантію правосуддя в кримінальному процесі; в) ефективність засобів досягнення мети і вирішення завдань кримінального судочинства. Суть контролю становить самостійне з'ясування судом обставин кримінального провадження по визначеному колу питань, формування власного внутрішнього переконання з досліджуваних фактів. Кінцевою метою будь-якого виду судового контролю є захист особи, її прав і свобод, забезпечення законності й правосуддя.

Новітній Кримінальний процесуальний кодекс України (Далі КПК) зазначає, що кримінальне провадження здійснюється з додержанням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини [3, Ст. 8]. Отже, Кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з орієнтуванням на практику Європейського суду з прав людини. Рішення національного суду або міжнародної судової установи, яке набрало законної сили і ним встановлено порушення прав людини має преюдиціальне значення для суду, який вирішує питання про допустимість доказів. Під час кримінального провадження судом та правоохоронними органами повинна бути забезпечена повага до людської гідності, прав і свобод кожної особи. Кожен із учасників кримінального провадження має право захищати усіма засобами, що не заборонені законом, свою людську гідність, права, свободи та інтереси, порушені під час здійснення кримінального провадження.

Гарантія дотримання прав людини передбачає недопустимість доказів, отрима-

них внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, а також будь-яких інших доказів, здобутих завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини. Суд зобов'язаний визнати істотними порушеннями прав людини і основоположних свобод, зокрема, такі діяння: здійснення процесуальних дій, які потребують попереднього дозволу суду, без такого дозволу або з порушенням його суттєвих умов; отримання доказів внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження; порушення права особи на захист; отримання показань чи пояснень від особи, яка не була повідомлена про своє право відмовитися від давання показань та не відповідати на запитання, або їх отримання з порушенням цього права; порушення права на перехресний допит; отримання показань від свідка, який надалі буде визнаний підозрюваним чи обвинуваченим у цьому кримінальному провадженні [3, Ст. 87]. Такі докази повинні визнаватися судом недопустимими під час будь-якого судового розгляду, крім розгляду, якщо вирішується питання про відповідальність за вчинення зазначеного істотного порушення прав та свобод людини, внаслідок якого такі відомості були отримані.

Законом України «Про судоустрій і статус суддів» № 52172 від 7 липня 2010 року в місцевих судах загальної юрисдикції введені посади слідчого судді [1, Ст. 21]. Вони обираються з числа суддів місцевих загальних судів та здійснюють повноваження з судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні в порядку, передбаченому КПК. Кількість слідчих суддів визначається окремо для кожного суду зборами суддів цього суду. Слідчі судді обираються зборами суддів місцевого суду загальної юрисдикції за пропозицією голови суду або будь-якого судді цього суду, якщо пропозиція голови суду не була підтримана, на строк не більше трьох років і можуть бути переобрані повторно. До обрання слідчого судді відповідного суду його повноваження здійснює найстарший за віком суддя цьо-

го суду. Слідчий суддя не звільняється від виконання обов'язків судді першої інстанції, проте здійснення ним повноважень із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні враховується при розподілі судових справ та має пріоритетне значення.

Згідно з чинним кримінальним процесуальним законодавством судовий контроль слідчим суддею місцевого суду здійснюється в трьох процесуальних формах: 1) ухвалення рішення про застосування до обвинуваченого (підозрюваного) заходів забезпечення кримінального провадження; 2) надання дозволу на проведення слідчих дій; 3) розгляду скарг учасників досудового розслідування на рішення, дії чи бездіяльність слідчого чи прокурора.

До переліку таких дій, крім негласних слідчих (розшукових), належать окремі слідчі (розшукові) дії, більшість заходів забезпечення кримінального провадження й інші процесуальні дії, а саме: привід (ч. 2 ст. 140 КПК); накладення грошового стягнення (ч. 2 ст. 144 КПК); тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом (ч. 2 ст. 148 КПК); відсторонення від посади (ч. 2 ст. 154 КПК); тимчасовий доступ до речей і документів (ч. 2 ст. 159 КПК); арешт майна (ч. 2 ст. 170 КПК); запобіжні заходи (ч. 4 ст. 176 КПК); знищення, передача для технологічної переробки або для реалізації речових доказів за відсутності згоди власника (ч. 6 ст. 100 КПК); обшук (ч. 2 ст. 234 КПК); огляд житла чи іншого володіння особи за відсутності добровільної згоди особи, яка ним володіє (ч. 2 ст. 237 КПК); слідчий експеримент, що проводиться в житлі чи іншому володінні особи, за відсутності добровільної згоди особи, яка ним володіє (ч. 5 ст. 240 КПК); примусове відібрання біологічних зразків для експертизи (ч. 3 ст. 245 КПК); примусове залучення особи для проведення медичної або психіатричної експертизи (ч. 3 ст. 242, ч. 2 ст. 509 КПК) тощо.

Здійснюючи судовий контроль у кожному випадку розгляду відповідних клопотань у кримінальному провадженні, слідчі судді зобов'язані: сумлінно і прин-

ципово здійснювати повноваження із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб під час досудового розслідування, діяти у межах і відповідно до вимог закону; перевіряти наявність об'єктивної необхідності та виправданість такого втручання у права і свободи особи, з'ясувати можливість досягнення мети, на яку посилається автор клопотання, без застосування цих заходів; зважати, що незалежно від визначеного процесуальним законом суб'єкта ініціювання застосування заходів забезпечення обов'язок довести наявність трьох необхідних складових для їх застосування (ч. 3 ст. 132 КПК) покладається на слідчого або прокурора; враховувати, що докази на підтвердження обставин, викладених у клопотанні про застосування заходів забезпечення, подаються особою, яка заявляє таке клопотання; пам'ятати, що суддя, який брав участь у кримінальному провадженні під час досудового розслідування, згідно з ч. 1 ст. 76 КПК не має права брати участь у цьому ж провадженні в суді як першої, так і апеляційної та касаційної інстанцій, а також при перегляді судових рішень Верховним Судом України або за нововиявленими обставинами [3].

Предметом вивчення правосуддя в тій його частині, яка стосується діяльності слідчого судді, можуть бути не тільки властивості й умови цієї діяльності, але і поведінка слідчого судді по відношенню до осіб, з якими він спілкується у процесі професійної діяльності. У роботі слідчого судді реалізується значна кількість його спеціальних якостей і навичок, які, будучи приведеними в систему, органічно входять у структуру особи слідчого судді та визначають його творчий потенціал та індивідуальний стиль діяльності. Від нього вимагається не тільки задатків, освіти, але і великого життєвого досвіду, цілого ряду професійних навичок й умінь. Складна праця ставить перед слідчим суддею підвищені вимоги. Крім того, юридична діяльність судді при усій її складності та різноманітності регулюється правом, і це відображається на особі кожного юриста.

Однією з головних сторін діяльності слідчого судді є комунікативна діяльність,

яка полягає у спілкуванні в умовах правового регулювання. Це правове регулювання накладає відбиток на слідчого суддю, наділяючи його особливими правами та обов'язками, надаючи спілкуванню специфічний відтінок. Для цієї діяльності характерна висока емоційна напруга, здебільшого пов'язана з негативними емоціями, з необхідністю їх подавляти, а емоційну розрядку відкладати на порівняно великий термін часу. Під час провадження досудового розслідування слідчий суддя у виняткових випадках, пов'язаних із необхідністю отримання показань свідка чи потерпілого, якщо через існування небезпеки для життя і здоров'я свідка чи потерпілого, їх тяжкої хвороби, наявності інших обставин, що можуть унеможливити їх допит в суді або вплинути на повноту чи достовірність показань, може провести допит такого свідка чи потерпілого в судовому засіданні, у тому числі одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб. У цьому випадку за клопотанням сторони провадження допит свідка чи потерпілого здійснюється у судовому засіданні в місці розташування суду або перебування хворого свідка, потерпілого в присутності сторін кримінального провадження з дотриманням правил проведення допиту під час судового розгляду. Допит осіб під час досудового розслідування може бути проведений у режимі відеоконференції при трансляції з іншого приміщення (дистанційне досудове розслідування), коли неможливо забезпечити безпосередньої участі певних осіб у досудовому провадженні за станом здоров'я або з інших поважних причин, необхідно забезпечити безпеку осіб, необхідності вжиття таких заходів для забезпечення оперативності досудового розслідування, наявності інших підстав, визначених слідчим суддею достатніми.

Праця слідчого судді пов'язана з виконанням особливих владних повноважень та правом і обов'язком застосовувати владу іменем закону. Тому в більшості суддів розвивається професійне почуття підвищеної відповідальності за наслідки своїх дій. Для нього характерний творчий аспект праці. Підвищена моральна відповідальність, за-

гострене відчуття обов'язку, дотримання деяких додаткових норм поведінки необхідні слідчому судді для здійснення правосуддя, тобто у тій сфері, де його праця не вкладається в суворі формальні схеми і де від якості та ефективності цієї праці залежать стан здоров'я, духовний світ та положення людини в суспільстві. Успішне виконання професійних обов'язків у цих сферах вимагає поєднання високої кваліфікації спеціаліста з глибоким усвідомленням відповідальності, готовністю до безперечного виконання свого професійного обов'язку [7, С. 128-133].

Корінним принципом професійної моралі слідчих суддів є справедливість. Без цієї моральної якості діяльність по здійсненню правосуддя втрачає свій зміст. Крім цього, поряд зі справедливістю, від особи – слідчого судді вимагається бути об'єктивним, неупередженим, незалежним, чесним, безкорисним, уважним, дотримуватися прав людини та презумпції невинуватості. Ці якості є принципами юридичної етики та у своїй сукупності утворюють стратегію поведінки слідчого судді.

Водночас, здійснення обов'язків слідчого судді – один із найскладніших видів людської діяльності, яка потребує напруги всіх духовних і фізичних сил, уміння аналізувати та зважувати. На практиці введення нових кримінальних процесуальних норм показало суттєве навантаження роботи на слідчих суддів. Тому жоден слідчий суддя, навіть із доброю професійною підготовкою та великим досвідом практичної роботи, не застрахований від допущення судових помилок. Існуюче навантаження за кількістю справ ускладнює професійну діяльність слідчого судді, внаслідок чого погіршується якість розгляду клопотань у зв'язку із браком часу для повного, об'єктивного та всебічного їх розгляду. Отже, потрібно збільшувати кількість слідчих суддів у зв'язку зі збільшенням кількості клопотань прокурора та органів досудового розслідування.

Розглядаючи клопотання прокурора чи слідчого, погоджене з прокурором, слідчий суддя проводить аналіз всієї зібраної інформації, кінцевим результатом якого є винесення ухвали. Тут реалізуються загальний

і спеціальний інтелект, пам'ять, уява, аналітичне та синтетичне мислення, інтуїція слідчого судді. Інтуїція та мислення задіюються тільки в оцінці інформації при дослідженні доказів. Слідчий суддя, розглядаючи клопотання про проведення слідчих дій, надає дозвіл на проведення: обшуку житла чи іншого володіння особи, огляду житла чи іншого володіння особи, проведення слідчого експерименту в житлі чи іншому володіння особи, примусового отримання біологічних зразків для експертизи. Також слідчий суддя, забезпечуючи змагальність процесу, доручає проведення експертизи за клопотанням сторони захисту. Безумовно, учасники кримінального провадження під час досудового розслідування можуть скористатися для захисту своїх прав й інтересів такою формою судового контролю, як оскарження рішень дій та бездіяльності прокурора і слідчого. Заявник, потерпілий, його представник чи законний представник, підозрюваний, його захисник чи законний представник, володілець тимчасово вилученого майна можуть оскаржити слідчому судді бездіяльність слідчого, прокурора, яка полягає у невнесенні відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань після отримання заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення, у не поверненні тимчасово вилученого майна, а також у нездійсненні інших процесуальних дій, які він зобов'язаний вчинити у визначений КПК України строк. Потерпілий, його представник чи законний представник, підозрюваний, його захисник чи законний представник можуть оскаржити слідчому судді рішення слідчого, прокурора про зупинення досудового розслідування. Заявник, потерпілий, його представник чи законний представник можуть оскаржити рішення слідчого про закриття кримінального провадження. Заявник, потерпілий, його представник чи законний представник, підозрюваний, його захисник чи законний представник можуть оскаржити рішення прокурора про закриття кримінального провадження. Особа, якій відмовлено у визнанні потерпілою, – рішення прокурора, слідчого про відмову у визна-

нні потерпілим. Особа, до якої можуть бути застосовані заходи безпеки, передбачені законом, – рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора при застосуванні заходів безпеки. Особа, якій відмовлено у задоволенні клопотання, її представник, законний представник чи захисник – рішення слідчого, прокурора про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій. Підозрюваний, його захисник чи законний представник, потерпілий, його представник чи законний представник – рішення слідчого, прокурора про зміну порядку досудового розслідування та продовження його згідно з правилами, передбаченими розгляду проваджень про застосування примусових заходів медичного характеру. Скарги на інші рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора не розглядаються під час досудового розслідування і можуть бути предметом розгляду під час підготовчого провадження у суді.

Специфічність функцій слідчого судді у кримінальному процесі визначає його процесуальну самостійність при виборі методів та засобів здійснення психологічного впливу на сторони кримінального провадження, побудові стратегії й тактики судового розгляду та ін. Він є виконавцем і контролюючою інстанцією в одній особі. Тому морально-психологічні вимоги слідчого судді до себе та своїх вчинків повинні бути вищі, ніж в інших учасників кримінальної процесуальної діяльності.

Згідно зі статтею 309 Кримінального процесуального кодексу України під час досудового розслідування можуть бути оскаржені в апеляційному порядку ухвали слідчого судді про: 1) відмову у наданні дозволу на затримання; 2) застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою або відмову в його застосуванні; 3) продовження строку тримання під вартою або відмову в його продовженні; 4) застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту або відмову в його застосуванні; 5) продовження строку домашнього арешту або відмову в його продовженні; 6) поміщення особи в приймальник-розподільник для дітей або відмову в такому поміщенні;

7) продовження строку тримання особи в приймальнику-розподільнику для дітей або відмову в його продовженні; 8) направлення особи до медичного закладу для проведення психіатричної експертизи або відмову у такому направленні; 9) арешт майна або відмову у ньому; 10) тимчасовий доступ до речей і документів, яким дозволено вилучення речей і документів, які посвідчують користування правом на здійснення підприємницької діяльності, або інших, за відсутності яких фізична особа – підприємець чи юридична особа позбавляються можливості здійснювати свою діяльність; 11) відсторонення від посади або відмову у ньому. Під час досудового розслідування також можуть бути оскаржені в апеляційному порядку ухвали слідчого судді про відмову у задоволенні скарги на постанову про закриття кримінального провадження, повернення скарги на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора або відмову у відкритті провадження по ній. Скарги на інші ухвали слідчого судді оскарженню не підлягають і заперечення проти них можуть бути подані під час підготовчого провадження в суді [3].

Психологічна професіограма слідчого судді, як і судді загалом, складається із соціальної, реконструктивної, комунікативної, організаційної та посвідчувальної сторін. Соціальна сторона полягає в тому, що слідчий суддя активно бере участь в пропаганді законів серед населення, проводить іншу профілактичну роботу. Його відрізняє висока відповідальність за свою діяльність і за прийняті рішення, принциповість, витримка та безпристрасність. Він повинен постійно підвищувати рівень своїх знань та вдосконалювати свою майстерність. Реконструктивна сторона – це аналіз матеріалів клопотання та кримінального провадження, який проводить слідчий суддя для ухвалення справедливого у відповідності із діючим законодавством судового рішення. У реконструктивній діяльності реалізуються загальний і спеціальний інтелект, пам'ять, уява, аналітичне та синтетичне мислення, інтуїція слідчого судді. Інтуїція та мислення беруть участь тільки в оцінці інформації при дослідженні доказів. Комунікативна

сторона полягає у спілкуванні з людьми в ході судового процесу. Це спілкування протікає в межах процесуального регулювання, а слідчий суддя є головним організатором спілкування. При цьому реалізуються такі особистісні якості судді, як чуттєвість, емоційна стійкість, вміння слухати та розмовляти. Організаційна діяльність полягає в тому, що слідчий суддя фактично головує у судовому засіданні та керує його ходом, забезпечує додержання послідовності та порядку вчинення процесуальних дій, здійснення учасниками кримінального провадження їхніх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовує судовий розгляд на забезпечення з'ясування всіх обставин кримінального провадження, усуваючи з судового розгляду все, що не має значення для кримінального провадження. Слідчий суддя у судовому засіданні може вживати необхідні заходи для забезпечення належного порядку. Це вимагає високої організованості судді та вміння керувати всіма особами, які знаходяться в залі судового засідання. Але керівництво судді має публічний характер та обмежене процесуальними вимогами, оскільки учасники процесу не є його підлеглими в прямому розумінні цього. Головуючий намагається встановити психологічну сумісність учасників процесу, що має велике значення для якісного здійснення правосуддя. Посвідчувальна діяльність слідчого судді завершує дану професіограму і являє собою приведення усієї здобутої в ході процесу інформації у спеціальну, передбачену законом форму: ухвалу про задоволення чи відмову в задоволенні клопотання. У цій діяльності реалізується загальна та спеціальна культура письмової мови судді, його професійні навички у складанні письмових документів [8, С. 305-310].

Висновки

Резюмуючи все вищесказане, потрібно відзначити, що вивчення та розвиток психології діяльності слідчих суддів є важливим складником реалізації судової реформи в Україні, оскільки вона досліджує психологічні закономірності правозастосовчої діяльності та вивчає психологічні основи про-

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються психолого-правові особливості діяльності слідчого судді під час надання дозволу на проведення гласних слідчих (розшукових) дій згідно нового кримінального процесуального законодавства України. Досліджується психологічна професіограма слідчого судді. Підкреслюється значення і ефективність судового контролю для підвищення якості роботи правоохоронних органів.

SUMMARY

This article analyzes the psychological and legal features of the investigator judge in granting permission for the investigation of vowels (investigative) actions under the new criminal procedure legislation of Ukraine. Explores the psychological profession profile of the investigator judge. Emphasizes the importance and effectiveness of judicial control to improve the quality of law enforcement.

фесіограми судді, індивідуального стилю та майстерності, вироблення професійних навичок і вмінь, підбору та розстановки кадрів, професійної орієнтації, професійного відбору, професійного виховання та формування особистості суддів, професійної деформації та її попередження, організації робочого місця та робочого часу. Складна інтелектуальна трудова діяльність, яка відрізняється цілим рядом специфічних особливостей і скеровує слідчого суддю на виконання комплексу різноманітних вимог, досліджена в даний час недостатньо, що відображається на вирішенні практичних питань у галузі підвищення ефективності та якості праці в судочинстві. Дуже актуальним, зокрема, є дослідження психологічних проблем підвищення ефективності діяльності слідчих суддів.

Література

1. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» /Офіційний вісник України. Збірник нормативно-правових актів. Міністерство юстиції України. – К. : ДП «Українська правова інформація», 2010. – 198 с.
2. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / За ред. О. Л. Жуковської. – К. : ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. – 960 с.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України / Офіційний текст. – К. : «Центр учбової літератури», 2012. – 292 с.

4. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та іфн.; за заг. ред.. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – 768 с.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 2 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та іфн.; за заг. ред., В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – 664 с.

6. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За загальною редакцією професорів В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. – К. : Юстиніан, 2012. – 1224 с.

7. Марчак В.Я. Психологічні та етичні засади здійснення правосуддя / В.Я. Марчак // Судово-правова реформа в Україні: проблеми та перспективи : матеріали Міжнар. науково-практич. конф., присвяченої 200-річчю Крайового суду Буковини, 26-28 травня 2004 року. – Чернівці : Рута, 2004. – С. 128-133.

8. Судова психологія : навч. посіб. / М. В. Костицький, В. Я. Марчак, О. К. Черновський, А. В. Федіна. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. – 496 с.